

ХУДОЖНІ СМИСЛИ ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА «СОН» («НА ПАНЩИНІ ПШЕНИЦЮ ЖАЛА...»)

Олена БУРЯК (Кіровоград)

У статті досліджуються художні смисли поезії Тараса Шевченка «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), зокрема тлумачиться функціональна роль сновидної символіки.

Ключові слова: художній смисл, підтекст, психологія, сновидіння.

The artistic senses of the artistic sense of the poem «The Dream» («She was cropping wheat») by T. Shevchenko, are investigated in the paper, especially the functional role of the dreaming signs is defined.

Key words: artistic meaning, concealed meaning, psychology, dreaming, sing.

Творчість геніальних митців – синергетична система, яка, рухаючись у часі, продукує нові художні смисли, що актуалізуються під впливом суспільно-історичних й особистісних чинників. Саме тому поезія Тараса Шевченка завжди відкрита для нового прочитання.

Перегляд інтерпретаційних стереотипів через призму художніх пошуків митця – необхідність, зумовлена й специфікою буття шедеврів, і розвитком літературознавства, яке постійно збагачує, удосконалює свій теоретичний інструментарій.

„Сон” („На панщині пшеницю жала...”) – зразок хрестоматійних Шевченкових творів, котрі за радянських часів постраждали від ідеологічно-соціальних трактувань, а тому потребують естетичної реабілітації.

Науковці осягали різні аспекти цього вірша: найчастіше зосереджувалися на ідейно-змістових домінантах, функціях художніх засобів і прийомів (переважно контрасту), рідше – жанровій формі.

Наприклад, К. Волинський визначає жанр цього твору як „епічний віршований образок” [4, с. 47], беручи до уваги особливості викладової форми й авторську схильність до живописання словом. У студії В. Смілянської й Н. Чамати акцентується поєднання епічного й ліричного начал у цій поезії: „вір розповідної лірики з фабульною основою, лірична мініатюра-образок” [9, с. 85]. Л. Попович у контексті дослідження

Шевченкових ремінісценцій у повістях Довженка говорить про „Сон” як утопію [14], у такий спосіб демонструючи традиційне, на наш погляд, хибне розуміння змісту твору. У цьому ж руслі розглядає вірш Г. Неділько у своїй монографії „Тарас Шевченко: життя і творчість”, розміщуючи його аналіз у змістовому блоці під красномовною назвою „Мрії про майбутнє” [7].

Аналогічна інтерпретаційна парадигма експлуатується й іншими літературознавцями. Суголосні думки висловлюють В. Смілянська й Н. Чамата: *„Розмежування реального та майбутнього планів створено контрастом: драматичної (реальності та ідилічної (майбутнє) тональностей, динаміки поведінки героїні та статичності її сну”* [9, с. 84].

Таким чином дослідники стверджують ідейну обумовленість контрасту „теперішнє-майбутнє”: *„малюється жахливе сучасне і щасливе майбутнє”* [7, с. 223], *„якщо перша частина твору дана в драматичному забарвленні, то друга – ідилічна”* (Г. Неділько) [7, с. 224], наголошуючи на антигуманній природі соціально-історичній детермінованості конфлікту *„між природними потребами людини, кріпака і жорстокими умовами праці на панщині”* (К. Волинський) [4, с. 47].

Оригінальне прочитання поезії „Сон” („На панщині пшеницю жала...”) належить В. Пахаренку: автор новаторської праці „Незбагнений апостол” уважає, що *„вірш... являє собою візію майбутнього найсправедливішого, єдино бажаного для українця суспільного ладу. ...перед нами заповітна мрія жінки-кріпачки – самої закріпаченої української душі (Тут і далі виокремлення наше. – О. Б.)”* [8, с. 196].

Дослідження художньої форми Шевченкового твору ускладнюється ілюзорною прозорістю, автологічністю письма, й, очевидно, через це інтерпретаційна логіка переважної більшості літературознавців не змінюється й під час тлумачення якісно іншої за своєю художньою природою символічної картини сну.

О. Боронь, вивчаючи просторову поетику сну в Шевченкових віршах і поемах, упритул наблизився до декодування сновидних візій, але, на жаль, обмежився констатацією у фрейдівському дусі: *„це – сон-омана. Уві сні, коли послаблені механізми контролю свідомості, постає найпотемніше бажання, адекватне внутрішньому баченню сновидця. Тим більшої художньої переконливості набуває цей сон, що розбивається об жорстоку дійсність”* [3, с. 16].

Серед шевченкознавчих студій ґрунтовністю вирізняється стаття Ю. Барабаша [1], де досягається художнє втілення феномена любові в розмаїтті виявів, у тому числі любов батьків до дітей, що реалізується, переважно, як мотив материнської любові.

Розвідка В. Бородіна [2] містить скурпульозні спостереження над формуванням текстів Шевченкових поезій, ґрунтується на переконливій аргументації різномасштабних текстуальних змін як пошуку оптимальної форми втілення авторського задуму.

Гендерний підхід, застосований Ю. Гончар [5], відкриває нові психологічні виміри творчості українського класика.

Мета нашої розвідки – витлумачити художні смисли поезії „Сон” („На панщині пшеницю жала...”), зокрема через декодування сновидної символіки, й у такий спосіб додати штрихи до комплексу рис художнього стилю письменника.

Серед іманентних ознак художнього мислення митця В. Пахаренко називає амбівалентність [8, с. 70] і символобачення [8, с. 78], які, на нашу думку, яскраво виявляються й в аналізованому творі.

Художній образ може генерувати зазвичай синонімічні смисли, які в множині варіантів увиразнюють його сутність, актуалізуючи певні значення.

Найбільш складна природа амбівалентного образу, адже гармонійно поєднати протилежні за своєю семантикою, почуттєвою наснаженістю, емоційним забарвленням виміри під силу лише воістину геніальному митцю.

Зразок такого художнього феномена – образ сну в поезії Т. Шевченка „На панщині пшеницю жала...”, що свідчить про глибинне осягнення автором психології матері.

У художньому світі Шевченка щастя як вияв найвищої гармонії подано через матір і дитя, зазвичай, сина.

*У наших раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим [12, с. 234].*

*І на оновленій землі
врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
і будуть люди на землі... [12, с. 285].*

Одне із можливих пояснень художнього авторського рішення – багатовимірність цього образного тандему, який потенційно багатий на продукування, окрім побутових, ще й філософських, психологічних смислів.

Такий образ щастя – філософська модель, що має виразне українське підґрунтя: жіночий тип української ментальності обумовив ідейну значущість материнства в питоми національному художньому світі Шевченка. Образ матері із сином – лаконічна поетична формула невмирущості народу, незнищенності людини (апріорі, українця) презентована й у поезії „Сон”.

Цікаво, що образ батька практично ніколи не виписується поетом з подібними конотаціями. Більше того, за спостереженням Ю. Гончар, „батько родини в Т. Шевченка, з одного боку, може бути не біологічним і виховувати чужу дитину як рідну („Слітий”), а з другого, – заперечувати свою батьківську роль через відмову від

дорослої дитини, як у „Катерині”...; невизнання її від народження, наприклад, численними біологічними батьками майбутніх байстрюків; гвалтування батьком власної біологічної дочки („Княжна”, „Відьма”) ” [5, с. 13].

Здається, що така художня іпостась щастя – мати із сином містить в собі латентну суперечність: син – у перспективі батько, відповідно, образ потенційно заряджений усіма негативними в контексті Шевченкової творчості смислами. Але образ щастя – це ідеал людського буття, тобто він позбавлений перспектив розвитку, тому подібні смисли блокуються його художньою онтологією.

Зображаючи задрімалу матір із немовлям поет застосовує, за словами І. Терехової, „... так званий ефект „завмирання», його герої немовби стають застиглими, неживими, їх краса розкривається через монументальну статичність і водночас грацію” [10, с. 16].

Фіксація картини, скомпонованої за законами живопису: «...над сином сидя, задрімала» [12, с. 264], – результат впливу малярського обдарування митця, що водночас фокусує читачку увагу на концептуальному моменті – сні матері й надає особливої ваги, «монументалізує» ідею ключову в контексті Шевченкової творчості.

Цікаві спостереження над формуванням тексту твору робить В. Бородин, досліджуючи різні стадії цього процесу, починаючи від виникнення авторського задуму: „Первісний текст поезії „Сон” („На панщині пшеницю жала”), записаний на звороті одного з офортів, подарованого Ф. І. Черненкові, починався рядками:

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла собі, пошкандибала
Маленького нагодувать [19, с. 499].

Тимчасова ритмічна вставка – займенник **собі** – проіснувала тут дуже недовго. Поет одразу ж виправив ці рядки. Позбавлене семантичного значення слово **собі** він замінив виразною предметною деталлю („Пішла в снопи»), яка надала змальованій картині конкретності, зробила її більш зримою й художньо завершеною. Того ж дня 13 липня 1858 року в новій редакції ці рядки поет записав до свого Щоденника” [2, с. 13–14].

Як відомо, остаточний варіант має відмінності й від щоденникового: „...Івана-сина годувать”.

Не заперечуючи ці переконливі міркування, на нашу думку, зміни можна також пояснити авторським прагненням (свідомим? підсвідомим?) установити асоціативний зв’язок між реальним та уявним (сновидним) планом через експлуатацію деталей одного семантичного ряду. Таким чином зроблена поетом заміна: „собі” – „в снопи” сприяє вибудовуванню асоціативного містка до картини сну, де «...свою-таки **пшеницю жнуть**” [12, с. 264], – здійснюється ненав’язлива мотивація змісту сновидіння.

Дії матері „розповила, нагодувала, / попестила...” [12, с. 264], спрямовані на створення, хай і мінімального ситуаційного комфорту для

немовляти (задоволення фізичних і духовних потреб), – додаткові імпульси реального світу, що в комплексі з попереднім продукують відповідну візію.

Поет зумів розкрити найтонші психологічні нюанси, найінтимніші переживання матері. Осягаючи гендерні ідентифікації в поезії Шевченка, Ю. Гончар наголошує, що *„ліричний розповідач через своє переживання, емпатію співвідноситься з фемінним („За сонцем хмаронька пливе”, „Сон („На панщині пшеницю жала”))”* [5, с. 11–12], а Ю. Барабаш акцентує увагу на силі авторського співпереживання: *„... сприймання дівочих і жіночих нещасть, мук і кривд, що ним перейнята Шевченкова поезія, є не просто співчутливим, воно **болісно, трепетно** співчутливе”* [1, с. 11].

З одного боку, сон – утілення природних жіночих мрій про щасливе майбутнє своєї дитини, уявна реалізація енергетично потужних материнських бажань.

З іншого боку, сон – вияв фатальної прозірливості матері, інтуїтивного передчуття драматичної долі сина, а отже, – і її самої.

Цікаво, що таке, здавалося б, нелогічне поєднання антонімічних художніх смислів у межах одного образу відтворює складну динамічну картину психологічних порухів жіночої душі. Перший оптимістичний вимір – результат дії надзвичайно потужної материнської любові, яка здатна подолати раціональний бар’єр і продукувати таку алогічну, зважаючи на ескізно окреслений історико-суспільний контекст: *„На панщині...”* [12, с. 264], ідилічну візію – праця вільної людини, щасливого сім’янина на своїй землі:

*І сниться їй той син Іван і уродливий, і багатий,
Не самотній, а жонатий
На вольній бачиться, бо й сам
уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть* [12, с. 264].

У контексті поезії ця іпостась образу сну набуває статусу ідеалу, що підкріплюється епітетом *„веселе”* – поетичним синонімом на означення щастя в художньому світі Шевченка: *„А у селах у веселих / і люде веселі”* [12, с. 207].

І. Франко наголошує на соціальній значущості поетового ідеалу в його аксіологічній системі: *„Основою суспільності, по думці Шевченка, є сім’я... Сімейне життя, патріархальне і сумирне – то найбільша святість”* [11, с. 469].

О. Боронь слушно зауважує, що *„широко трактований літературознавцями соціальний мотив (справді наявний) заступає інше – «не самотній, а жонатий», що позначає у Шевченковому просторі сну опозицію неповноти / повноти людського буття”* [3, с. 16].

Шевченкове втілення ідеалу людського буття в образі сім'ї має, на переконання Ю. Барабаша, ще й компенсаторний характер, а мотив материнської любові – виразне психобіографічне підґрунтя: „емоційною підставою, першопричиною був особистий чинник, болісна й невитравна травма душі – сирітство, синдром якого на все життя визначив поетів психологічний тип, одну з домінант його внутрішнього життя, світосприймання, творчості” [1, с. 14].

Очевидно, концептуальна значущість цього оптимістичного виміру образу сну, що метафорично виявляє превалювання вітаїстичних прагнень, почуттів матері, обумовила його експліцитне втілення.

Другий змістовий рівень сну презентує ті материнські порухи, які свідомість намагається притлумити, заглушити. Чи не тому вони «загані» автором у підтекст?

Унаслідок декодування сновидної символіки вітаїстичні в контексті материнського бажання-мрії образи набувають кардинально протилежного звучання.

Якщо з'ясувати значення сновидних символів, тональність реконструйованої асоціативної емоційно-почуттєвої картини різко змінюється.

За „Українським сонником», укладеним М. Дмитренком, ключовий емоційний маркер «веселий» у сні означає почуття протилежні реальним: „**Веселість.** Бути веселим – **печаль, журба; бачити веселими інших – розчарування в тих людях або в якихось справах**” [13].

У такий спосіб оприявнюються небажані, а тому притлумлювані материнською свідомістю порухи.

Водночас сон набуває двовекторного прогностичного характеру через полісемантичність сновидних символів, провіщає синове майбутнє й долю матері.

Образ пшениці розгортається в заданому сюжетом сновидіння семантичному руслі: „Пшениця – **темниця**. Пшениця (зерно) – **сльози**. Як присниться пшениця, то **жінка овдовіє**” [13].

Закцентована емоційно-почуттєва домінанта увиразнюється через взаємодію з негативними конотаціями образу дитини: „Дитину малу бачити вві сні – великий **клопіт**. Дитина – **спорка, бійка**... Дитина – **напасть, сварка, клопоти**... Багато дітей – **тривога**” та обіду:

„Обід – **обіда**” [13].

Можна навіть встановити причиново-наслідкові зв'язки, моделюючи психологічний сюжет, алгоритм майбутнього дитини й матері: печаль, журба, розчарування – темниця – сльози – напасть, сварка, клопоти, тривога, образа.

Авторське поєднання двох вимірів сну, які однаковою мірою співвідносяться з дитиною і матір'ю, увиразнює ідею їхньої духовної єдності, нерозривності долі.

Мати, усупереч розуму, незважаючи на ворожі обставини, вірить у щастя сина й разом із тим материнське раціо настійливо продукує жорстку, обумовлену об'єктивними соціальними чинниками візію. Ці два моменти, експліковані одним і тим самим художнім образом, відображають складну боротьбу емоційно-почуттєвого й раціонального, почуття і розуму жінки. Причому, перший, емоційно-почуттєвий виписаний яскравіше через нюансування переживань: радість материнства, тривога, страх за дитя – іманентні почуття жінки.

Повернення в реальність: „І усміхнулася небога / Прокинулася – нема нічого...” [12, с. 264] сприймається жінкою і як розчарування: благополуччя сина – лише ілюзія й водночас як полегшення, позбавлення від страху, адже немовля поряд, здорове, його життя ніщо не загрожує.

Поезія Т. Шевченка „Сон” („На панщині пшеницю жала...”) уражає глибинним, стовідсотково точним осягненням психології жінки, матері – духовних сфер, здавалося б, не доступних чоловікові, навіть, якщо він геній.

Естетична досконалість твору полягає в ощадливому використанні тропіки, випрозореності експліцитного змістового рівня і його, напрочуд, органічній взаємодії з підтекстом, відкриття якого вражає новими художніми смислами, що кардинально змінюють ідейно-змістові параметри твору. Експлуатуючи амбівалентний образ сну, поет зумів переконливо відтворити суперечливий, динамічний, багатий спектр материнських почуттів та емоцій.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Барабаш Ю. „...Людей і Господа любить” (любов як ментальна константа творчості Тараса Шевченка) / Ю. Барабаш // Слово і час. – 2007. – № 3. – С. 3–19.
2. Бородін В. Динаміка творчого процесу Шевченка-поета / В. Бородін // Слово і час. – 2010. – №3. – С. 3–29.
3. Боронь О. „От мені приснилось...”. Просторова поетика сну у творчості Тараса Шевченка / О. Боронь // Українська мова та література. – 2004. – №9 (361). – С. 14–17.
4. Волинський П. „Сон” („На панщині пшеницю жала...”) Т. Г. Шевченка / П. Волинський // Радянське літературознавство. – 1978. – № 3. – С. 3–46.
5. Гончар Ю. Гендерне прочитання творчості Тараса Шевченка // Слово і час. – 2010. – №5. – С. 10–14.
6. Кодак М. Психологізм у творчості Т.Г.Шевченка / М. Кодак // Українська мова та література в школі. – 1977. – № 1. – С. 21–32.
7. Неділько Г. Я. Тарас Шевченко: Життя і творчість: Книга для вчителя / Георгій Якович Неділько. – К.: „Радянська школа”, 1988. – 247 с.
8. Пахаренко В. І. Незбагнений апостол / Василь Іванович Пахаренко. – Черкаси, БРАМА ІСУЕП, 1999. – 296 с.
9. Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка / Валерія Смілянська, Ніна Чамата. – К. : „Вища школа”, 2000. – 208 с.
10. Терехова І. Антропоцентризм російськомовних повістей Тараса Шевченка // Збірник наукових праць. – К., 2008. – Випуск одинадцятий. – С. 13–16.

11. Франко І. „Наймичка” Т. Шевченка / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1981. – . – (Зібр. тв.: у 50 т. / І. Франко; т. 29. Літературно-критичні праці (1893–1895). – С. 447–468.

12. Шевченко Т. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Вид. центр „Просвіта”, 2001. – 344 с.

13. Дмитренко М. К. Український сонник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kolyadka.h1.ru/Son13.html>

14. Попович Л. Антиутопічна модель України Олександра Довженка [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.nbuv.gov.ua/articles/2003/03klinko.htm>.http://www.rastko.org.yu/rastko-ukr/umetnost/ljpopovic-dovzenko_2004_ua.html

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Буряк Олена Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: методологія аналізу художнього твору.